

УДК 930(438)(092)»19»:94(477)»159»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/91-1-10>

Марко КАНТОР,
orcid.org/0009-0008-2412-5795
аспірант кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) *m.kantor@mios.com.ua*

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ТРАКТУВАННІ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті розкрито погляди польських учених другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. на проблематику походження українського козацтва. Методологія дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, авторської об'єктивності, методах історіографічного аналізу, інтерпретації та критики історіографічних фактів. Автор наголошує, що образ українського козацтва в польській історіографії та національній історичній свідомості завжди був овіяним певними міфологізованими рисами, невіддільно пов'язаними із природним середовищем Наддніпрянської України. На основі ретельного аналізу польської історіографії другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. (праць М. Бобжинського, В. Закшевського, Ф. Конечного, Т. Корзона, Л. Кубалі, А. Левицького, Ф. Равіти-Гавронського, О. Яблоновського), з'ясовано, що проблема походження українського козацтва посідала вагомe місце у наукових зацікавленнях польських дослідників і була для них своєрідною призмою через яку вони намагались зрозуміти усю сутність історичного явища козацтва, пояснити через його генезу й особливості діяльності козаків у наступні століття їхньої історії. Водночас на появу різних концепцій походження українського козацтва впливали численні тогочасні історіософські та політичні теорії й культурні віяння, зокрема популярні від кінця ХІХ і у першій третині ХХ ст. цивілізаційні та расові теорії. Однак попри це бачення польськими дослідниками початків козащини зберігало на собі слід візії епохи романтизму, часто трансформованих у душі неоромантичних ідей, а також сентиментальної туги за втраченими «східними кресами» І Речі Посполитої, із якими у свідомості поляків було пов'язано чимало ідеалізованих образів минулого.

Ключові слова: польська історіографія, українське козацтво, походження козацтва, історіографічне середовище, Річ Посполита.

Marko KANTOR,
orcid.org/0009-0008-2412-5795
Postgraduate student at the Department of Ukraine's History and Law
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) *m.kantor@mios.com.ua*

THE ORIGINS OF UKRAINIAN COSSACKDOM IN THE INTERPRETATION OF POLISH HISTORIANS OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article explores the views of Polish scholars of the late nineteenth and early twentieth centuries on the problem of the origins of Ukrainian Cossackdom. The research methodology is based on the principles of scientific rigor, historicism, and authorial objectivity, as well as on the methods of historiographical analysis, interpretation, and critique of historiographical facts. The author emphasizes that the image of the Ukrainian Cossacks in Polish historiography and in the Polish national historical consciousness was always imbued with certain mythologized features, inseparably linked to the natural environment of the Dnieper Ukraine.

On the basis of a careful analysis of Polish historiography of the late nineteenth and early twentieth centuries (including the works of M. Bobrzyński, W. Zakrzewski, F. Koneczny, T. Korzon, L. Kubala, A. Lewicki, F. Rawita-Gawroński, and A. Jabłonowski), it has been established that the problem of the origins of Ukrainian Cossackdom occupied an important place in the scholarly interests of Polish researchers. For them, it served as a kind of prism through which they sought to comprehend the very essence of the historical phenomenon of Cossackdom – to explain, through its genesis and early development, the peculiarities of the Cossacks' later historical role and activity.

At the same time, the emergence of various concepts concerning the origins of the Ukrainian Cossacks was influenced by numerous contemporaneous historiosophical and political theories, as well as by broader cultural trends – particularly the civilization and racial theories popular from the late nineteenth century through the first third of the twentieth century. Nevertheless, the Polish perception of the beginnings of Cossackdom retained traces of Romantic-era visions, often transformed under the influence of Neo-Romantic ideas, and was imbued with a sentimental longing for the lost “Eastern Borderlands” (Kresy Wschodnie) of the First Polish – Lithuanian Commonwealth, with which many idealized images of the past were associated in Polish collective memory.

Key words: Polish historiography, Ukrainian Cossackdom, origins of Cossackdom, historiographical milieu, Polish – Lithuanian Commonwealth.

Постановка проблеми. Образ українського козацтва в польській історіографії та національній історичній свідомості завжди був овіяним певними міфологізованими рисами, невіддільно пов'язаними із природним середовищем Наддніпрянської України з її степовими просторами т. зв. «Дикого Поля». Козацтво, що часто зливалося у свідомості поляків у єдиному образі із самим українським народом, становило одне ціле зі специфікою життя як в природних, так і в соціально-культурних умовах існування у регіоні. Значний вплив на таке сприйняття козацтва мали і художні образи, сформовані польською літературою епохи романтизму чи навіть давніші літературні мотиви, які з'явилися у творчості письменників XVII–XVIII ст. У контексті цих образів і установок часто формувалися і підходи польських науковців останньої третини XIX та першої третини XX ст. до пошуку витоків українського козацтва. Погляди польських дослідників зазначеного періоду, на нашу думку, потребують окремої наукової рефлексії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна історіографія історії козацтва лише перебуває на етапі свого становлення, що пояснює наразі не значну кількість праць і досліджень, спрямованих на висвітлення й аналіз поглядів і підходів польських учених до проблеми походження українського козацтва. Серед досліджень польських учених відзначимо статті М. Монджика (Maździk, 1996), Л. Пйонтковський (Piątkowski, 1996), яких, щоправда, цікавили трактування козацьких повстань і воєн кінця XVI – першої половини XVII ст. Значний внесок у висвітлення досліджуваного питання здійснили українські дослідники О. Руда (Руда, 2008) й Т. Гриневич (Гриневич, 2012). Відзначимо й напрацювання В. Ребенка, Є. Сінкевича, які, проте, стосуються дещо інших часових пластів козацької минувшини у висвітленні польських дослідників другої половини XIX – початку XX ст. Назагал, доводиться констатувати необхідність детальнішого аналізу візій, оцінок та інтерпретацій польських істориків щодо численних питань витоків українського козацтва.

Мета статті – розкрити погляди польських учених другої половини XIX – першої третини XX ст. на проблематику походження українського козацтва.

Виклад основного матеріалу. Певний класичний для польської історичної науки період від другої половини XIX ст. і до початку Другої світової війни образ появи українського козацтва змалював історик Анатоль Левицький. Звертаю-

чись до цієї проблеми вчений багато уваги присвятив специфіці заселення українських земель у XV та XVI ст. на межі осілого проживання по лінії Київ – Канів – Черкаси – Брацлав, наголошуючи на існуванні великих просторів т. зв. «Дикого Поля», «де безперестанку відбувалися бої із сусідніми татарами, а колонізація то посувалася, то відкочувалася назад» (Lewicki, 1904: 200). Історик уважав, що на цих землях «гуртувалися люди бродячі, різноманітних народів та віри, поляки, угорці, волохи й навіть татари, однак переважали серед них русини, люди прості й шляхта, втікачі й добровольці, котрі, не визнаючи над собою жодної влади, жили там татарським способом, з мисливства і рибальства, а навіть із здобичі захопленої у купців й татар» (Lewicki, 1904: 200). Однак, попри змалювання образу існування такої неосілої, змішаного походження, групи населення, науковець вказував і на поширення подібного способу добування засобів існування серед осілого населення українських воєводств польсько-литовської держави, який сезонно практикували як селяни, так і міщани та шляхта. Отже, у концепції А. Левицького щодо генези українського козацтва основним було положення про особливий спосіб життя за рахунок степових промислів й військової здобичі, який він називав «ходінням у козаки». У підсумку для історика самі козаки були вторинними щодо такого способу життя («козакування»), й козаком можна було бути як постійно, так і тимчасово лише задля здійснення подібної життєвої практики.

Яскравий образ формування козацтва, характерний для епохи неоромантичної історіографії, змалював у своїх працях Людвік Кубаля. Учений, що працював на зламі XIX та XX ст., в епоху нового, після періоду розчарування, пов'язаного із поразками польських Листопадового й Січневого повстань 1830–1831 та 1863 рр., часу пробудження національно-визвольного руху, описував картини минулого, які мали слугувати «зміцненню серцець» поневоленого народу. Отже, можна ствердити, що актуальним було створення яскравих образів героїчного минулого поляків, зображення постатей польських політичних та військових діячів як шляхетних самовідданих борців, які могли слугувати прикладами для наслідування молодим поколінням уже сучасників Л. Кубалі. Однак такий романтичний образ потребував пошуку й протилежної, «темної», сторони – ворогів польського народу, які могли б втілювати у собі всі негативні риси й у такий спосіб підкреслювати позитивні характеристики поляків-героїв. Такими для багатьох поляків були українці, із якими на межі

ХІХ та ХХ ст. загострювалися міжнаціональні та політичні конфлікти, пов'язані із претендуванням обома народами на володіння теренами, які кожен із них бачив невід'ємною частиною власної майбутньої держави. Різноманітні негативні стереотипи, а саме варварство, дикість, кровожерливість, анархізм, ворожість до усіх проявів високої культури, вибухове бажання руйнувати без жодної цілі та ідеї, Л. Кубала приписав козакам як ворогам «шляхетних» поляків та тим, хто фактично започаткував знищення польської держави – І Речі Посполитої. Історик уважав, що українське козацтво сформувалося на основі різноманітних етнічних та соціальних груп нижчого щабля, які були породженням життя у диких умовах степу. У його зображенні козаки постають просякнутими варварськими звичаями найвідсталіших кочових орд і такими, що частково виводили своє походження від них, а частково піддалися їхньому асиміляційному впливу. Дослідник стверджував, що козаки «були народом диким, мішаної національності, «Наливайкової віри», ворожий будь-якій суспільній організації, що не міг жити без війни – справжнє нещастя та прокляття руських земель, котрі через них не могли спокійно жити та розвиватись» (Kubala, 1910: 3).

У польській історичній науці кінця ХІХ та перших десятиліть ХХ ст. доволі популярними були теорії про первинне існування особливої етнічної спільноти «козаків», що походила б із середовища кочових тюркських та монгольських народів. У історіографічних образах груп, на основі яких сформувалося найраніше українське козацтво, поєдналися низка стереотипних, характерних для польської історичної свідомості зламів ХІХ та ХХ ст., підходів до пошуків расової, етнічно-культурної та соціальної бази появи їхнього феномену. Різні расові упередження у соціумі, що активно розвивалися у контексті появи дарвіністських теорій щодо «боротьби за виживання» між різними народами й визначення їхньої вищості й ступеня розвитку згідно із біологічними ознаками, підштовхували до пошуку в історичних явищах, із якими у польського народу здебільшого були пов'язані негативні конотації, чужого іноетнічного та навіть іншорасового елемента.

Так, Т. Корзон підтримував тезу про існування на території України особливої расової спільноти, що з'явилася внаслідок змішування представників європеїдної та монголоїдної рас. Він наголошував, що «на прикордонні оброблюваних білошкірим населенням полів й топтаних кочовиками жовтої раси диких полів утворювалися громади мішанців, які приймали собі назву козаків»

(Korzon, 1923: 369). Доказом своєї тези про татарське та навіть черкеське походження українських козаків історик бачив легенди та історичні міфи й конструкції, вибудовані інтелектуалами й політиками нового часу.

Яскраво змальовував масштабне, на його думку, змішування русько-слов'янського та тюркського расових елементів Ф. Равіта-Гавронський. Він уважав, що цей процес розпочався задовго не лише до появи козацтва, але й перед утворенням Київської Русі, у часи сусідства слов'янських племен із хозарами та печенігами. «Туранська кров», як стверджував історик, проникала як у часи війн насильницьким шляхом й захопленням рабів із інших етносів, так і особливо активно у мирний час через союзну співпрацю та шлюби. Особливо великого розмаху ці процеси, як вказував учений, набули після руйнування руських князівств монголами та оселення у Північному Причорномор'ї цілої низки татарських орд. Саме одним із проявів тюркизації населення України історик бачив появу козацтва. Він прямо наголошував, що козаччина «була продуктом степового життя пізнішої татарщини, а перед ними різних тюркських племен, що осіли між Доном та Дніпром» (Rawita-Gawroński, 1923: 20).

Подібно, як і багато інших польських дослідників, задля підкреслення тюркської сутності козацтва, Ф. Равіта-Гавронський наголошував на татарському походженні слова «козак». На підтвердження своєї тези він висував свідчення про існування такого ж поняття серед татарських спільнот на просторах від Дніпра до Волги, зокрема в Казанському ханстві. Однак при цьому дослідник наголошував, що воно мало цілком інше «ніж спопуляризоване в другій половині ХVІ ст. в Речі Посполитій Польській лицарсько-авантюристичне поняття, й в тюркських діалектах означало вільну людину, авантюриста, бродягу, а деколи й прямо розбійника» (Rawita-Gawroński, 1923: 20).

Упередження до всіх інших рас, окрім білої європеїдної, дозволяли, через історичний міф про «метисне» походження козаків та й усіх українців, автоматично зараховувати їх до «нижчої», варварської, групи, а отже, і показати як нездатних до творення високої культури, будь-яких цивілізаційних благ, власної незалежної державності.

Певною мірою відмінною від поглядів багатьох польських дослідників на походження козаків від татарських військових громад була позиція О. Яблоновського. Він хоч і вважав, що саме поняття «козак» походило із тюркських мов, однак носіїв цієї назви, що мешкали на степових просторах України, зараховував до слов'янського

населення. Дослідник наголошував, що татарську назву «козак» з кінця XV ст. активно переймали «бобруючі, на зразок ординського юнацтва, озброєні «гульгяї»-уходники» (Jabłonowski, 1912: 157). Також він вважав, що ця назва спочатку побутувала лише на Пониззі Дніпра і вже звіттам поширювалася в різні регіони України та Східної Європи. Що ж до значення слова «козак», науковець стверджував, що воно мало на меті характеризувати «не прив'язану до нічого людину «гульгяя», озброєного «уходника», «добичника», а також вільного власника дрібного куска землі (по-татарськи «хутора»), що якомога довше ухилився від старостинської юрисдикції» (Jabłonowski, 1912: 159). Однак це поняття, як зазначав науковець, активно поширювалось серед різноманітних суспільних прошарків, а зокрема серед бояр та міщан, «через що увесь суспільний прошарок, який змагався із злигоднями дня, приймав це ім'я й виступав у щораз більшій різнобарвності» (Jabłonowski, 1912: 159). Крім того, О. Яблоновський наголошував на значній еволюції розуміння поняття та сутності козацтва протягом століть від XV й під час усього XVI ст.

Звертав увагу О. Яблоновський на існування специфічних форм осадництва, що сформувалися на степовому порубіжжі ще з часів Київської Русі. Вчений відзначав, що в XV–XVI ст. активно відновлювалося оселення людей у степах на зразок давніших бродників, які зазнали погрому під час монголо-татарської навали. Саме у їхньому середовищі історик віднаходив найраніше використання терміна «козак». Самих же бродників він вважав «зрученими чи такими, що ще перебували на стадії зручення чорноклобуцьких спадкоємців, зміцнених постійним впливом хвиль справжніх слов'ян» (Jabłonowski, 1912: 157). Отже, історик відстоював позицію про активну асиміляцію тюркського населення причорноморських степів під впливом руської культури та поступове його розчинення у середовищі слов'янських мас. Однак уже в XVI ст. «давні степові кочовики загубилися в різнобарвному натовпі щораз нових прибульців, котрі за їх зразком починали там «козакувати» (Jabłonowski, 1912: 155). Окрім бродників, яких історик локалізував у Пониззі Дніпра, він також називав й інші подібні групи в інших регіонах України, яких він означував загальним поняттям «уходники». Серед таких він називав севрюків на Сіверщині та болохівців на Побужжі. Однак при цьому наголошував, що «зародження козацтва відбувалося всюди на українних руських землях, однак не всюди вони могли однаково добре розвиватися» (Jabłonowski, 1912: 159). У цьому кон-

тексті він вважав, що громади вільних козаків не могли втриматися на більш ґрунтовно колонізованих територіях, звідки влада намагалася їх витіснити, сприймаючи як антисоціальний шкідливий елемент. І лише терени Пониззя Дніпра, які фактично перебували поза будь-якою державною юрисдикцією, стали для козаків справжньою батьківщиною, де вони могли розвинути в окрему могутню верству.

Важливу роль у колонізації лісостепових та степових просторів України, що йшла рука об руку із формуванням козацтва, О. Яблоновський відводив заснуванню важливих міських осередків та замків у прикордонному регіоні. Найдавнішим таким центром тяжіння населення усього степового порубіжжя називав Звенигород (сучасне місто Звенигородка). Однак його, як стверджував історик, зруйнував кримський хан Менглі Гірей (насправді під час нападу 1484 р. замок вистояв і був знищений лише татарським набігом 1541 р.), після чого таку роль перейняв «Черкаський Городок, який ніби стратегічним доповненням був розташований вище гирла Росі Канів». Ці старостинські замки, як наголошував дослідник, «формували наче середовище окремого уділу, країни, під ледь не номінальною владою київського воєводи й було головним притулком для все нових прибульців із верхів'їв Дніпра й взагалі населення, що вдавалось до уходництва у степи, як і для розрізнених ватах козацтва, що уже виокремилось із руського населення» (Jabłonowski, 1912: 158). На думку О. Яблоновського, саме завдяки існуванню такого укріпленого поселення могли проіснувати усі люди, що стікалися на небезпечні прикордонні території. Тому у підсумку рішуче стверджував, що «саме місто Черкаси можна слушно вважати за колиску козащини» (Jabłonowski, 1912: 158). Саме завдяки такій винятковій ролі Черкас козаки, констатував дослідник, отримали свою іншу назву, яку використовували зокрема у Московській державі, – «черкаси», що згодом поширилась й на увесь український народ. Отже, можна ствердити, що науковець не підтримував теорії інших польських вчених, що вважали козаків-черкасів нащадками кавказького народу черкесів.

Доволі строкатими були погляди на походження козацтва Фелікса Конечного, який у своїх працях висвітлював відразу різні версії їх зародження. Учений у науковій та публіцистичній праці багато уваги приділяв створенню власної цивілізаційної теорії розвитку історичного процесу. Зокрема, він підкреслював тезу про боротьбу між цивілізаціями, які, у його баченні, представляли відмінні цінності й чи не завжди перебували

в антагонізмі. Під таким поглядом він розглядав й історію польського народу та його відносин із сусідами, зокрема зі сходу. За ним, Польща була класичним представником «латинської цивілізації», натомість східнослов'янські народи, а зокрема і українці, належали до азійської «Туранської цивілізації». Найбільш же яскравим виявом цього, як вважав дослідник, були козаки. Згідно із теорією Ф. Конечного, козацтво було породженням Великого Степу, й у ньому проявлялися чи не всі притаманні йому риси, які він пояснював впливом «туранської цивілізації». А саме: об'єднання з військовою метою в особливу спільноту (яка, на його думку, була тотожна орді кочовиків); нестабільність об'єднання, яке може розпадатися через поразки й гуртуватися навколо нових військових лідерів; уся їхня політична активність зосереджувалась довкола військової мети; релігійна індиферентність у поєднанні зі здатністю використовувати релігійне питання як привід до війни; відсутність моральних цінностей, якими б керувалася спільнота та її лідери; нездатність розвивати науку, але вміння швидко засвоювати чужі винаходи із військовою метою (Kuriański, 2011: 117–123).

У цьому ключі дослідник зауважував, що козацтво сформувалося на основі кочових монгольсько-тюркських народів, а його первинний осередок розміщувався над Доном та Окою. Такими першими козаками він називав «рязанських козаків» (Konieczny, 1921: 119). Саме перенесення істориком місця зародження козаків на схід, у глибину степів, мало слугувати підтвердженням цієї азійської сутності й ледь не повної відсутності можливих витоків у європейських цивілізацій. Що ж до появи козацтва на українських землях, то вчений був переконаний, що вона була наслідком поступового проникання козаків зі сходу на захід. Причину цього убачав у бажанні козаків наблизитись до багатших джерел військової здобичі на землях Кримського ханства й Османської імперії. Цей процес призвів до того, що, на думку науковця, у першій половині ХІХ ст. над Дніпром виділився новий центр козаччини, що приваблював до себе втікачів із Угорщини, Молдови, Польщі та Великого князівства Литовського (Konieczny, 1921: 120).

Важливим чинником, який, з погляду Ф. Конечного, сприяв утворенню перших козацьких громад, були заходи Московських великих князів та царів. Московія, яка у баченні історика також була типовим представником туранської цивілізації, намагалася використати всю войовничу стихію мешканців степу й бунтівних осіб, що не могли прийняти тиранічне правління її волода-

рів і бажали вести анархічно-грабіжницьке життя степових військових спільнот. Правителі Москви дозволяли усім, хто не вписувався у систему їхнього правління й загрожував їй внутрішнім бунтом, відходити у степи. Натомість ці спільноти царі використовували для боротьби проти татар, забезпечуючи козакам взамін за це постачання сільськогосподарськими продуктами. Особливу роль тут науковець залишав за Іваном Грозним, який нібито «здійснив реорганізацію козацтва й утворив над Доном прикордонне військо проти татар» (Konieczny, 1921: 119). Ключове ж значення у трансформації козаків, їхній консолідації та загальній слов'янізації, Ф. Конечний віддавав православної церкві, що цілеспрямовано провела цей процес. Подібно православна церква і в Україні приводила до асиміляції представників інших народів в українському середовищі.

Відсутністю акцентів на тюркську етнічну основу козаків характеризувалися погляди на їхню генезу у працях Вінценти Закшевського, який твердив, що в основі козацтва лежали «громади різного типу втікачів, свавільних людей з різних країв, серед яких переважала руська група з найближчих околиць» (Zakrzewski, 1899: 107), як становили одну із двох форм колонізації українських степів та лісостепу. Іншою, певною мірою протиставленою науковцем до козацької, була колонізація прикордоння, організована місцевими панами і старост, що приваблювали на свої землі колоністів, пропонуючи їм тривалі періоди свободи від різноманітних поборів та повинностей. Натомість різні втікачі, на відміну від сільського господарства, яким займалися колоністи під патронатом шляхти «шукали життя у повній свободі й утримання за рахунок здобичі здобутої татарським способом й в основному захопленої у татар» (Zakrzewski, 1899: 107). В. Закшевський високо оцінював роль козаків у житті України, називаючи їх «передовою вартою у боротьбі проти татарщини» й такими, що «торували шлях для колонізації степів», хоча й людьми, чії дії призводили до татарських відплатних ударів (Zakrzewski, 1899: 107). Саме січове козацтво, яке мешкало за дніпровськими порогами, характеризував поняттям «військово-здобичного братства» (Zakrzewski, 1899: 108). При цьому він відзначав значною мірою сезонний характер козакування, коли до невеличкої громади козаків, що мешкали на Запоріжжі цілий рік, у теплу пору року приєднувалася величезна кількість добровольців, які бажали взяти участь у грабіжницьких походах на турецькі міста.

У міжвоєнний період В. Томкевич займався дослідженням генези козацтва та етимології

самого поняття «козак». Учений реконструював послідовний причинно-наслідковий зв'язок між природними умовами існування на степових просторах України та формуванням особливої соціальної групи їх населення, яка пристосувалася б до цих умов і вміло їх використовувала. Так, історик вказував, що на багатих, однак нічийних землях Дикого Поля природовідповідним був кочовий або напівосілий, сезонний спосіб існування, де не діяли державні закони, але була небезпека зустрічі із ворогами. Саме там здавна існувала група «уходників» чи «добичників», тобто мисливців (Tomkiewicz, 1939: 9). Дослідник уважав, що назва «уходники» походила від характеристики поняттям «уходи» усіх цих багатих для мисливців, рибалок та бортників теренів. Такий сезонний, під час теплої пори року, спосіб життя у пошуках здобичі він називав «козакуванням» й вказував, що до людей, які його вели, вже в XV ст., застосовували поняття «козак». Науковець наголошував, що з часом спільнота «козаків»-мисливців змінювалася, і він пов'язував ці зміни із загрозою з боку татар, що зосередили на них свої напади. Це змусило розрізнені й малочисельні групи активно об'єднуватись та озброюватись задля оборони і відплатних акцій, що, зрештою, перетворило їх на «лицарсько-піратську організацію» (Tomkiewicz, 1939: 11).

У питанні етимології поняття «козак» В. Томкевич показував певну розбіжність у його означенні залежно від часу, місця та контексту вживання. Історик вказував, що саме це поняття мало «турецько-татарське» походження й означало «легеня», «молодця», «розбишаку». Про цьому він зазначав, що на землі Великого князівства Литовського його принесли татарські переселенці, запрошені туди князем Вітовтом ще на зламі XIV та XV ст. і тоді він означав «різного типу волоцюг чи членів різноманітних розрізневаних загонів, які часто займалися звичайним розбійництвом» (Tomkiewicz, 1939: 10). Водночас дослідник вказував, що на землях Кримського ханства козакуванням називали специфічний спосіб життя, який передбачав здійснення самостійних набігів у степах, здобування військової здобичі або найм до складу різноманітних загонів воїнів-добровольців. Учений наголошував, що серед татар «козаком був кожний, хто на власну руку жив за рахунок степу» і у цьому контексті він звертав увагу, що «нічого дивного не було у тому, що перших запорізьких уходників, які зрештою не мали нічого спільного із розбійництвом, татари називали козаками, адже вони справді були свого роду молодцями, які на власну руку шукали здобичі» (Tomkiewicz, 1939: 10). Отже, вчений

заперечував тезу багатьох своїх попередників, що бачили в українському козацтві тюрксько-слов'янську змішану громаду, увесь сенс існування якої зосереджувався на грабівництві, а тому не підтримував і синонімічність понять «козак» та «розбійник».

Заперечив тезу про зв'язок означення козаків й населення Українського Подніпров'я з поняттям «черкаси», яке багато польських істориків виводили від етноніму одного із кавказьких народів також В. Томкевич, висунувши натомість власне пояснення цього факту. Він, з-поміж іншого, вказував, що козацтво формувалося на основі й завдяки постійному, щораз більшому притоку до свого середовища мешканців із околиць Канева та Черкас, де протягом XVI ст. відбувалася інтенсивна колонізація безлюдних просторів. Саме від назви міста Черкаси козаки й отримали назву «черкасів» (а не навпаки – місто Черкаси від козаків кавказького походження), що особливо часто вживалася на теренах Московщини й почала слугувати москвитам для відрізнення українських козаків від донських (Tomkiewicz, 1939: 10).

Зображав козаків на початку їхньої історії як «авантюри банди» М. Бобжинський, стверджуючи, що причиною, яка підштовхувала населення України організовуватись у мілітарні об'єднання козаків і приєднуватись до них вихідців як із найвіддаленіших закутків польсько-литовської держави, так із інших країв, була можливість здобути військові трофеї. За істориком, для значної частки мешканців українського прикордоння захоплене у військових походах майно становило вагому, а деколи й основну, частку засобів для життя. Це, зі свого боку, науковець пояснював нестабільністю надходжень від сільського господарства, яке постійно знищувалось татарськими й турецькими набігами. Військові ж походи і захоплені у них здобич були як способом на утримання, так і можливістю відплати татарам. Водночас вагомим чинником у творенні козацтва історик називав соціальний тиск на селянство Русі та Польщі із боку шляхти, що змушувало їх утікати на вільні від такого панування землі. Також М. Бобжинський зазначав й про значний притік у шереги козацтва осіб, які втікали від закону, шукачів слави, охочих жити серед суцільної свободи. Історик робив значні акценти на егалітарності й ідеалах свободи, що панували серед козацтва. Так, він відзначив, що «між козаками панувала абсолютна рівність, на сторожі якої стояла абсолютна військова влада їх вождів, отаманів» (Bobrzyński, 1927: 128), вказуючи у підсумку, що «була це стихія сильна своїм лицарським духом, який ставав

ще сильніший через пошанування влади, яку сам над собою встановлював» (Bobrzyński, 1927: 29).

Висновки. Отже, проблема походження українського козацтва посідала вагомe місце у наукових зацікавленнях польських дослідників і була для них своєрідною призмою через яку вони намагались зрозуміти усю сутність історичного явища козацтва, пояснити через його генезу й особливості діяльності козаків у наступні століття їхньої історії. Водночас на появу різних концепцій походження українського

козацтва впливали численні тогочасні історіософські та політичні теорії й культурні віяння, зокрема популярні від кінця ХІХ і у першій третині ХХ ст. цивілізаційні та расові теорії. Однак попри це бачення польськими дослідниками початків козаччини зберігало на собі слід візії епохи романтизму, часто трансформованих у дусі неоромантичних ідей, а також сентиментальної туги за втраченими «східними кресами» І Речі Посполитої, із якими у свідомості поляків було пов'язано чимало ідеалізованих образів минулого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гриневич Т. Українське козацтво в дискусіях польських істориків міжвоєнного періоду. Хроніка 2000. вип. 3 (93). Україна-Польща: діалог у продовж тисячоліть. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв. 2012. С. 315–328.
2. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 418 с.
3. Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. T. 2. 332 s.
4. Jabłonowski A. *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków : Akademia Umiejętności, 1912. 368 s.
5. Koneczny F. *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź : Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie, 1921. 296 s.
6. Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa* / oprac. B. Gembarzewski : W 3 t. Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1923. T. 1. 388 s.
7. Kubala L. *Wojna Moskiewska 1654–1655. Szkielet historycznych serya III*. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 446 s.
8. Kuriański M. Feliksa Konecznego charakterystyka siedmiu cywilizacji. *Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. Rok X 2011. Nr 1 (18). S. 117–123.
9. Lewicki A. *Dzieje narodu polskiego w zarysie*. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 500 s.
10. Мądzik M. *Kozackie wojny w polskiej historiografii przełomu ХІХ і ХХ w. Козацькі війни ХVІІ століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін. 1996. S. 213–224.
11. Piątkowski L. *Wojny polsko-kozackie ХVІІ w. w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939). Козацькі війни ХVІІ століття в історичній свідомості польського та українського народів*. Львів; Люблін. 1996. S. 225–245.
12. Rawita-Gawroński F. *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca ХVІІІ w.* Warszawa, 1923. 238 s.
13. Tomkiewicz W. *Kozaczyzna ukraińska*. Lwów : Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939. 98 s.
14. Zakrzewski W. *Historia nowożytna w zarysie*. Petersburg : Nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego, 1899. 364 s.

REFERENCES

1. Hrynevych, T. (2012). *Ukrainske kozatstvo v diskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho periodu* [Ukrainian Cossacks in the discussions of Polish historians of the interwar period]. *Khronika 2000*. Vyp. 3 (93). *Ukraina-Polshcha: dialoh u prodovzh tysiacholit*. Kyiv: Fond spriannia rozvytku mystetstv. S. 315–328. [in Ukrainian].
2. Ruda, O. *Ukrainske kozatstvo v interpretatsii polskykh istorykiv kintsia ХІХ – pershoi tretyny ХХ stolittia* [Ukrainian Cossacks in the interpretation of Polish historians of the late 19th – first third of the 20th century]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakewycha NAN Ukrainy, 2008. 418 s. [in Ukrainian].
3. Bobrzyński, M. *Dzieje Polski w zarysie* [History of Poland in Outline]. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane : Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. T. 2. 332 s. [in Polish].
4. Jabłonowski, A. (1912). *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej* [History of Southern Ruthenia to the Fall of the Polish Republic]. Kraków : Akademia Umiejętności. 368 s. [in Polish].
5. Koneczny, F. (1921). *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów* [History of Russia from the Earliest to the Modern Period]. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź : Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie. 296 s. [in Polish].
6. Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przedrozbiorowa* [History of Wars and the Military in Poland. Pre-partition Era] / oprac. B. Gembarzewski : W 3 t. Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności. T. 1. 388 s. [in Polish].
7. Kubala, L. (1910). *Wojna Moskiewska 1654–1655* [The Muscovite War 1654–1655]. Szkielet historycznych serya III. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa. 446 s. [in Polish].
8. Kuriański, M. (2011). *Feliksa Konecznego charakterystyka siedmiu cywilizacji* [Feliks Koneczny's Characteristics of Seven Civilizations]. *Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. Rok X. Nr 1 (18). S. 117–123. [in Polish].
9. Lewicki, A. (1904). *Dzieje narodu polskiego w zarysie* [The History of the Polish Nation in Outline]. Warszawa : Nakład Gebethnera i Wolffa. 500 s. [in Polish].

10. Mądzik, M. (1996). Kozackie wojny w polskiej historiografii przełomu XIX i XX w. [Cossack wars in Polish historiography at the turn of the 19th and 20th centuries]. *Kozatski viiny XVII stolittia v istorychnii svdomosti polskoho ta ukrainskoho narodiv*. Lviv; Liublin. S. 213–224. [in Polish].
11. Piątkowski, L. (1996). Wojny polsko-kozackie XVII w. w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939) [Polish-Cossack wars of the 17th century in Polish historiography of the interwar period (1918–1939)]. *Kozatski viiny XVII stolittia v istorychnii svdomosti polskoho ta ukrainskoho narodiv*. Lviv; Liublin. S. 225–245. [in Polish].
12. Rawita-Gawroński, F. (1923). *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* [The Ukrainian Cossacks in the Polish-Lithuanian Commonwealth to the End of the 18th Century]. Warszawa. 238 s. [in Polish].
13. Tomkiewicz, W. (1939). *Kozaczyzna ukrainna* [The Ukrainian Cossacks]. Lwów : Państwowe Wadawnictwo Książek Szkolnych. 98 s. [in Polish].
14. Zakrzewski, W. (1899). *Historia nowożytna w zarysie* [Modern History in Outline]. Petersburg : Nakładem Księgarni K. Grendyszyńskiego. 364 s. [in Polish].

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 29.10.2025

Дата публікації: 24.11.2025